Μακεδονικά

Τόμ. 13, Αρ. 1 (1973)

Πνευματικοί άνδρες της Μακεδονίας κατά την τουρκοκρατίαν

Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής

doi: [10.12681/makedonika.923](https://doi.org/10.12681/makedonika.923)

Copyright © 2014, Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσιρπανλής Ζ. Ν. (1973). Πνευματικοί άνδρες της Μακεδονίας κατά την τουρκοκρατίαν. *Μακεδονικά*, 13(1), 467-472. <https://doi.org/10.12681/makedonika.923>

Milan Vasić, Martolosi u Jugoslavenskim lemlama pod Turskom vladavinom (Οί άρματολοι εις τας Γιουγκοσλαβικας χώρας κατά την τουρκοκρατίαν), Serajevo 1967.

Ο συγγραφεύς ποιείται ευρείαν χρηση ενδιαφερουσών πηγών προερχομένων εκ διαφόρων άρχεων παραθέτων και τινας φωτοτυπίας, έχει δε υπ' όψιν του την βουλγαρικήν βιβλιογραφίαν επί του θέματος, καθώς και τὰ γραφέντα παρά τών Σλάβων ιστορικών της νοτίου Γιουγκοσλαβίας, οί όποιοι άνιστορήτως άποκαλουν την περιοχήν αυτήν Λαϊκήν Δημοκρατίαν της Μακεδονίας, νεόπλασμα μεταπολεμικών άπαράδεκτον εθνολογικώς και γλωσσικώς. Η άλληλεγγύη αυτή μεταξύ μερίδος συγγραφέων εν οίς και ό Vasić καθιστά τό κατά άλλα επιστημονικώς σοβαρόν και έπιμελές έργον του, με τό όποϊον ασχολούμαι δι' όλιγων ενταύθα, καταβλητόν.

Ο συγγραφεύς καταγόμενος προφανώς εκ Βοσνίας χρησιμοποιοει εκ της ελληνικής βιβλιογραφίας εις πλείστας περιπτώσεις και τας εργασίας μου «Άρματολοι και κλέφτες εις την Μακεδονίαν», Θεσσαλονίκη 1948 και τούς δύο τόμους τών τουρκικών άρχείων Μακεδονίας που έδημοσίευσα κατά τὰ έτη 1952 και 1954. Δυστυχώς δέν έλαβεν υπ' όψιν του τὰ έτερα έργα του γράφοντος υπό τόν τίτλον: «Η επανάστασις του 1821 εις την Μακεδονίαν», γ' έκδοσις, Βραβείον Άκαδημίας Άθηνών, Θεσσαλονίκη 1967 και πρό παντός την β' έκδοσιν της εργασίας «Άρματολοι και κλέφτες εις την Μακεδονίαν» Θεσσαλονίκη 1970, μετά περιλήψεως εις την γαλλικήν γλώσσαν, τὰ όποια εξέδωκεν ή Έταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, ως και τας κριτικάς επ' αυτών γραφείσας παρ' εξεχόντων επιστημόνων που έδημοσιεύθησαν εις τὰ επιστημονικά περιοδικά «Μνημοσύνη», τ. Γ' (1971), σελ. 20-25 και «Μακεδονικά», τ. 11 (1971) σελ. 425-435. Έκει θά έβλεπε πληθώραν άλλων πληροφοριών, ώστε ν' αποφυγή όλισθήματά τινα εις τὰ όποια περιέπεσε (βλ. σελ. 13 κ.έ.).

Αναφερόμενος ό Vasić εις την προέλευσιν της λέξεως άρματολός και του θεσμού τών άρματολών, ότι είναι άξία προσοχής ή θεωρία συμφώνως προς την όποίαν ό όρος martolos προήλθεν από την ελληνικήν λέξιν άρματολός, διότι τὰ στοιχεϊα τὰ όποια εύρεν εις τας πηγάς, ενισχύουν την θεωρίαν ταύτην: α) Συμφώνως προς μίαν σημείωσιν, την όποιαν έδημοσίευσεν ό Κ. Σάθας (Ιστορικά μνημεία κ.λ., Paris 1883), ό όρος άρματολός ήτο ήδη γνωστός κατά τούς χρόνους του Ίουστινιανού. β) Ο φορεύς μιάς ώρισμένης υπηρεσίας εις τό Βυζαντινόν Κράτος όνομάζετο άρματολός και γ) εις τας ελληνικάς χώρας, αί όποιαι εύρίσκοντο υπό την τουρκικήν κυριαρχίαν, ό θεσμός αυτός έφερε την αυτήν όνομασίαν αλλά μόνον εις την ελληνικήν γλώσσαν.

ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΒΑΣΔΡΑΒΕΛΛΗΣ

Πνευματικοί άνδρες της Μακεδονίας κατά την τουρκοκρατίαν, Δημοσιεύματα της Έταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Μακεδονική Λαϊκή Βιβλιοθήκη, αριθ. 23, Θεσσαλονίκη 1972, 8ον, σελ. 185.

Πρόκειται για τέσσερεις διαλέξεις που δόθηκαν στην αίθουσα τελετών της Έταιρείας Μακεδονικών Σπουδών κατά τό πρώτο εξάμηνο του 1972. Και οί τέσσερεις αναφέρονται σε Μακεδόνες λογίους που ανέπτυξαν έμπορικη και πνευματική δραστηριότητα και ανέδειχθηκαν έξω από τόν μακεδονικό χώρο, κυρίως στην Κεντρική Εύρώπη, στη Βόρεια Βαλκανική ή στην Άλεξάνδρεια της Αιγύπτου.

Συγκεκριμένα, ή πρώτη διάλεξη δόθηκε από τόν καθηγητή του Πανεπιστημίου της Βιέννης κ. Π. Κ. Ένεπεκίδη με τίτλο «Από τούς Καραγιάννηδες της Κοζάνης στους von Karajan της Βιέννης» (σ. 7-30). Με γλαφυρότητα παρουσιάζεται ή εξέλιξη της κοζανίτικης αυτής οικογένειας από τόν κατ' έξοχην ιδρυτή της Γεώργιο Καραγιάννη, που έγκαταστά-

θηκε στὴ Βιέννη γύρω στὰ 1760, ὡς τὸν σημερινὸ ἀπόγονο τῆς τὸν ἀρχιμουσικὸ Herbert von Karajan. Δύο κυρίως μέλη ἀπὸ τοὺς Καραγιάννηδες συγκεντρώνουν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ μελετητῆ, ὁ Γεώργιος (1743-1813) καὶ ὁ γιὸς του Θεόδωρος (1810-1873)¹. Ὁ πρῶτος, χάρι στὸ ἐμπορικὸ τὸν δαιμόνιο, ἀποκτᾷ σὲ λίγα χρόνια τεράστια περιουσία, καθὼς καὶ τὸν κληρονομικὸ τίτλο φὸν (τάξη τῶν «κληρονομικῶν εὐγενῶν»), ποὺ θὰ τοῦ ἀπονεμηθῇ ἀπὸ τὸν ἐκλέκτορα τῆς Σαξονίας Φρειδερίκο Αὐγούστο τὴν 1 Ἰουνίου 1792. Ὁ δεῦτερος διαπρέπει στὴν ἐπιστήμη, ὀνομάζεται καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης, ἐκλέγεται μέλος τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ἀκαδημίας καὶ πρόεδρος τῆς, ἀντιπρόσωπος ἀκόμη τῶν συμπολιτῶν του στὴ Γερμανικὴ Ἐθνοσυνέλευση τῆς Φραγκφούρτης (1848). Χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐντιμότητα, ἀφοσίωση στὴν ὀρθοδοξία καὶ πίστη στὶς ἀνθρωπιστικὲς ἰδέες. Μετὰ ἀπὸ αὐτόν, ἡ τρίτη γενεὰ καὶ ἔπειτα θὰ περάσῃ στὸν καθολικισμό. Ἡ ἀνάμνηση τῆς ἑλληνικῆς καταγωγῆς θὰ ἐπιβίωσῃ ἐντονα στοὺς ἀπογόνους. Δυὸ μάλιστα ἀπ' αὐτοὺς, ὁ Ernst von Karajan (πατέρας τοῦ Herbert) καὶ ἡ ἐξαδέλφη του Ζωὴ Reininghaus-Karajan θὰ ἐπισκεφθοῦν τὸν Μάιο τοῦ 1925 τὴν Κοζάνη, γιὰ νὰ γνωρίσουν τὸν τόπο τοῦ γενάρχη τῆς οἰκογενείας τους καὶ νὰ ἀναζητήσουν ἄλλους Καραγιάννηδες. Ἡ Ζωὴ μᾶς ἄφησε ἓνα ταξιδιωτικὸ κείμενο ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψή τῆς αὐτῆς, γραμμένο μὲ ἀρκετὴ χάρη καὶ κάποια λογοτεχνικὴ δροσιά. Ὁ συγγρ. τοῦ ἐκδίδει γιὰ πρώτη φορὰ ἐδῶ (σ. 31-79), σὰν παράρτημα τῆς διαλέξεώς του, στὴ γερμανικὴ πρωτότυπη μορφή του καὶ σὲ νεοελληνικὴ μετάφραση. Οἱ πληροφορίες τοῦ κειμένου παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον καὶ καταξιώνουν, νομίζω, τὴν ἐκδόσή του.

Ὡς πρὸς τὴν ὀργανικὴν δομὴ τῆς διαλέξεως μπορεῖ κανεὶς νὰ παρατηρήσῃ ὅτι συχνὲς εἶναι οἱ παρεκβολὲς ποὺ ἀναφέρονται πότε στὰ αἴτια τῆς μεταναστεύσεως τῶν Ἑλλήνων, πότε στὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ κατάσταση τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων, πότε στὴν πνευματικὴ ἢ μουσικὴ κίνηση τῆς Βιέννης καὶ ἄλλοτε στὴ δύναμη τῆς Δημοκρατίας ποὺ ἀναγνωρίζει τὸν τίτλο τοῦ φὸν στὸν τελευταῖο γόνου τῶν αὐστριακῶν Καραγιάννηδων. Εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἀρχὴ νὰ πλαισιώνεται τὸ βιογραφούμενο πρόσωπο μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ διευκρίνισαν τὸν ὕλικό καὶ πνευματικὸ κόσμο τῆς ἐποχῆς του. Ἡ ἔκταση ὅμως ποὺ καλύπτουν τὰ στοιχεῖα αὐτὰ (σ. 13-19, 20-21) καὶ ποὺ ξεπερνᾷ τὸ 1/2 τοῦ ὅλου κειμένου μοῦ δημιουργήσῃ μερικὲς φορὲς τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ Καραγιάννηδες ξεχάστηκαν. Γιὰ τοὺς τελευταίους αὐτοὺς ὁ συγγρ. προσκομίζει νέα βιβλιογραφικὰ δεδομένα. Οἱ βιογραφικὲς ὥστόσο πληροφορίες σὲ ὀρισμένες μόνο λεπτομέρειες συμπληρῶνουν τὸ παλαιὸ ἄρθρο τοῦ Ἀντωνίου Σιγάλα (ἀναδημοσιευμένο μὲ προσθήκες ἀπὸ τὸν ἴδιο στὰ Ἑκλαϊκευμένα Μελετήματα, τ. 2, Ἀθῆναι 1971, σ. 112-123), τὸ ὁποῖο ἔχει ὑπόψη του ὁ κ. Ἐνεπεκίδης. Ἄν κριθῇ ἐπομένως ἡ παρουσιαζόμενη ἐδῶ ἐργασία ὄχι ὡς κείμενο διαλέξεως, ἀλλὰ ὡς μία γραπτὴ ἱστορικὴ πραγματεία, ὀφείλουμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι δὲν ὑποκαθιστᾷ τὴ μελέτη τοῦ Σιγάλα, οὔτε προσθέτει σ' αὐτὴν οὐσιώδεις καὶ πρωτότυπες μαρτυρίες. Μιὰ τέτοια διαπίστωση φυσικὰ δὲν μειώνει τὴν ἐπιτυχία ποὺ μπορούσε νὰ ἔχῃ τὸ κείμενο σὰν διᾶλεξη.

Καὶ μιὰ ἀκόμη παρατήρηση. Στὴ σελ. 22 καὶ σημ. 1 ὁ κ. Ἐνεπεκίδης ἐπισημαίνει ἓνα λάθος ὡς πρὸς τὸ γενεαλογικὸ δένδρο τῶν Καραγιάννηδων, ὅτι δηλ. ὁ Γεώργιος Καραγιάννης νυμφεύθηκε τὴν Περιστερά τὸ γένος Οἰκονόμου καὶ ὄχι τὴν Περιστερά τὸ γένος Σταμάτη, ὅπως ἐσφαλμένα μᾶς πληροφορεῖ ὁ Σιγάλας. Συμβουλευθῆκα τὴ μελέτη τοῦ Σιγάλα καὶ εἶδα ὅτι σὲ δυὸ σημεία (βλ. Ἑκλαϊκευμένα Μελετήματα, ἔ.α., σ. 114 καὶ 115) μὲ σαφήνεια ἀναφέρεται ὅτι ὁ Γεώργιος Καραγιάννης εἶχε πάρει γιὰ πρώτη γυναῖκα τὴν Περιστε-

1. Ἄς διορθωθῇ τὸ τυπογραφικὸ λάθος τῆς λεξάντας τῆς εἰκ. 3, σ. 23: ἀντὶ 1878 διάβ. 1873. Λάθος ἐπίσης τυπογραφικὸ μάλλον εἶναι τὸ ἐπαναλαμβάνόμενο δυὸ φορὲς στὴ σ. 17 καὶ σημ. 1 ὄνομα τοῦ Α. Pecz (ὄχι Peez).

ρα τὸ γένος Οἰκονόμου. Λάθος λοιπὸν δὲν ὑπάρχει. Ἀς μοῦ ἐπιτραπῇ ἐξ ἄλλου νὰ σημειώσω ὅτι ὁ κ. Ἐνεπεκίδης μνημονεύει δυὸ φορές τὴ μελέτη τοῦ Σιγάλα, μιά στὴ σ. 11 γιὰ νὰ τονίσῃ κυρίως τὴ συνάντησιν τοῦ Σιγάλα μὲ τὸν Ernst καὶ τὴ Ζωὴ φὸν Κάραγιαν, καὶ ἄλλη μία στὴ σ. 22, γιὰ νὰ υπογραμμίσῃ τὸ παραπάνω ἀνύπαρκτο λάθος. Αὐτὴ ἡ ἀποσιώπησις ἀναμφισβήτητα δημιουργεῖ προβλήματα ὡς πρὸς τὴν καλύτερη ἐνημέρωσιν τοῦ ἐρευνητῆ, τὴ στιγμὴ ποὺ τὰ $\frac{2}{3}$ περίπου τῆς διαλέξεως τοῦ κ. Ἐνεπεκίδου καλύπτονται ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα στὴ μελέτῃ τοῦ Σιγάλα.

Ἡ δευτέρα διάλεξις ὀφείλεται στὸν καθηγητὴ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Ἰωάν. Ε. Ἀναστασίου. Φέρει τὸν τίτλον «Μητροφάνης Κριτόπουλος, πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, ἀπὸ τὴν Βέροια» (σ. 81-105). Ξεκινώντας ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες πηγὰς καὶ βοηθήματα ὁ συγγρ. μᾶς περιγράφει σὲ σφαιρικὴ μορφή τὴ Ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ βεροιώτη ἐκκλησιαστικοῦ ἀνδρα σὲ μιά περίοδο ἀρκετὰ ὀδυνηρὴ καὶ πολυτάραχη (ζῇ ἀπὸ τὸ 1589 ὡς τὸ 1639) γιὰ τὴν Ὁρθοδοξίαν.

Ὁ Κριτόπουλος ὑπῆρξε ὁ κατ' ἐξοχὴν εὐνοούμενος τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως. Σ' ἐκεῖνον θὰ στηρίξῃ ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης τὶς πιὸ χρηστὲς ἐλλίδες γιὰ τὴν καλύτερη ἀντιμετώπισιν τῆς καθολικῆς προπαγάνδας. Γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ μάλιστα τὴν τραγικὴ προσπάθειά του ποὺ στρεφόταν κατὰ τῶν Λατίνων θὰ φροντίσῃ μὲ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον νὰ σταλῇ ὁ ἐλπιδοφόρος νέος στὴν Ἀγγλία, ὥστε μακριὰ ἀπὸ τὴ Ρώμην (καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου)¹ νὰ διευρύνῃ τὸν κύκλον τῶν γνώσεων, ἀλλὰ καὶ τῶν γνωριμιῶν του. Ἡ μορφωτικὴ αὐτὴ πολιτικὴ τοῦ Λουκάρεως συνέπιπτε μὲ τὶς γενικὲς ἐπιδιώξεις τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία εὐνοοῦσε τὶς ἐπαφὰς μὲ τὸν ὀρθόδοξο ἀνατολικὸ κόσμον. Ἐτοί ὁ Κριτόπουλος, μέσα σὲ εὐνοϊκὲς συνθήκες ποὺ θὰ τὶς ζήλευε καὶ νῦν ἀκόμη καὶ σήμερα, προστατευόμενος τοῦ ἰδίου τοῦ ἀρχιεπισκόπου τοῦ Καντέρμπουρου Abbot, θὰ σπουδᾷσιν ἐπὶ πέντε χρόνια στὴν Ὁξφόρδῃ. Ἐπειτα, παρὰ τὴν ἔντονη ἀντίδρασιν τοῦ ἀρχιεπισκόπου, θὰ περιέλθῃ τὶς σπουδαιότερες γερμανικὲς πόλεις (Ἀμβούργο, Βρέμην, Ἐλμστάδην, Βίτεμπεργκ, Νυρεμβέργην, Αἰδούρην, Τυβίγγην, Στουτγάρδην, Στρασβούργο), θὰ γνωρίσῃ ἀπὸ κοντὰ τὶς ἀποχρώσεις τῆς Προτεστάντικῆς Ἐκκλησίας, θὰ διαδῶσῃ τὶς δογματικὰς ἀπόψεις τῆς Ὁρθοδοξίας, θὰ κατέβῃ στὴ Γενεύη καὶ στὴ Βενετία, γιὰ νὰ ἐπιστρέψῃ τελικὰ στὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Ἀλεξάνδρειαν.

Τὴ μόρφωσιν ποὺ πήρε ὁ Κριτόπουλος, χάρι καὶ στὴν παρακολούθησιν τῶν μαθημάτων σὲ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια, καὶ στὶς προσωπικὰς γνωριμίας καὶ στὴν πολυχρόνια παραμονὴν στὴν Ἀγγλίαν καὶ Γερμανίαν, δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ τὴ συναντήσῃ κανεὶς σὲ ἄλλο

1. Θὰ ἤθελα νὰ προσθέσω μία ἐνδιαφέρουσα, νομίζω, μαρτυρία, ποὺ προέρχεται ἀπὸ ἀνέκδοτο ἔγγραφο, σχετικὰ μὲ τὴν ἀντίδρασιν τῆς Ρώμης, ὅταν ἔγινε γνωστὸ ὅτι ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος ἐστάλῃ ἀπὸ τὸν Κύριλλον Λουκάρι στὴν Ὁξφόρδην γιὰ σπουδὰς. Συγκεκριμένα ἡ Sacra Congregatio de Propaganda Fide στὴ συνεδρία τῆς ὑπ' ἀριθμ. 32 τῆς 8 Μαρτίου 1625 ἀπεφάσισε νὰ ἀναθέσῃ στὸν ἀποστολικὸ νοῦντισιν τοῦ Βελγίου τὴ φροντίδα νὰ ἀπομακρύνῃ τὸν Μητροφάνην ἀπὸ τὸ πανεπιστήμιον τῆς Ὁξφόρδης καὶ νὰ τὸν κατευθύνῃ σὲ καθολικὴ «γυμνάσιον» (!). Τὸ σχετικὸ ἔγγραφο βρίσκεται στὸ Archivio Propag. Fide-Acta, τ. 3 (1622-25), φ. 201^v-202^r (Congregatio 32). Τὸ κείμενό του εἶναι τὸ ἀκόλουθον: «Ex eiusdem nuntij (δὴλ. nuntij Belgici: βλ. φ. 201^r) literis recitavi (ὁ εἰσηγούμενος καρδινάλιος A. Barberini) in Oxoniensi Academia Angliæ Metrophanem quendam Graecum a Cyrillo, Constantinopolitano Patriarcha, illuc, ut creditur, missum, studijs haereticum operam dare, ibique expensis Pseudoarchiepiscopi Cantuariæ sustentari, Patres (ἐνν. τῆς Προπαγάνδας) autem, id aegre ferentes, mandarunt scribi nuntio, ut curaret d(ictum) Metrophanem ab illa Academia ad Catholica Gymnasia abducere».

λόγιο τῆς ἐποχῆς του. Ἡ προσφορά του ἐξ ἄλλου στὴ θεολογικὴ φιλολογία ὑπῆρξε σημαντικὴ, ἐνὼ δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ ἂν χαρακτηρίζοταν ὡς ὁ ἱκανότερος Ἑλληνας ὀρθόδοξος πρεσβευτὴς στὶς προτεσταντικὲς χώρες τοῦ Βορρᾶ. Στὶς σχέσεις ἀκριβῶς τοῦ Κριτόπουλου μὲ τοὺς Ἀγγλοὺς καὶ τοὺς Γερμανοὺς ἔχει ρίξει, καὶ πολὺ σωστά, τὸ μεγαλύτερο βάρος ἡ νεώτερη ἱστορικὴ ἔρευνα ἀναφερόμενη στὴν κίνησι τῶν ἰδεῶν.

Ἐχομε ὅμως μαρτυρίες ποὺ νὰ διαφωτίζουν τὶς τυχόν σχέσεις τοῦ Κριτόπουλου μὲ τοὺς καθολικοὺς ἢ τὴν ἐπίσημη Καθολικὴ Ἐκκλησία; Ὁ γνωστός ἰησουϊτὴς ἱστορικὸς Georg Hofmann μὲ τὶς ἐρευνές του στὸ ἱστορικὸ ἀρχειο «de Propaganda Fide» ἀπέδειξε ὅτι ὁ Μητροφάνης ὡς πρωτοσύγκελλος τοῦ γέροντα πατριάρχῃ Γεράσιμου καὶ ἰδίως ὡς πατριάρχῃς Ἀλεξανδρείας διατηροῦσε φιλικὲς σχέσεις μὲ φραγκισκανοὺς μισσιοναριοὺς ἐγκατεστημένους στὸ Κάιρο, ἀπὸ τοὺς ὁποίους καὶ προμηθεύθηκε βιβλία τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας (π.χ. τὴ Summa τοῦ Θωμᾶ Ἀκυϊνάτη, τὰ ἔργα τοῦ καρδινάλιου Roberto Bellarmino κ.ά.), καθὼς καὶ μὲ τοὺς λατίνους ἐπόπτες τῶν Ἁγίων Τόπων¹. Πολὺ πιὸ ἐνδιαφέρουσες ὅμως εἶναι οἱ δύο ἐπιστολὲς ποὺ ὁ Μητροφάνης ἀπήντησε στὸν καρδινάλιο Antonio Barberini (πρόεδρος μάλιστα τῆς Propaganda Fide), τὴν 20 Ἰανουαρίου καὶ 25 Μαΐου 1637. Μὲ αὐτὲς ζητοῦσε νὰ μεριμνήσῃ ὁ καθολικὸς ἀξιωματοῦχος, ὥστε ἔνα ἢ δύο ἑλληνοπούλα (ἀνεψιοὶ τοῦ Κριτόπουλου) νὰ εἰσαχθοῦν στὸ περίφημο Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης. Ἡ Προπαγάνδα μὲ εὐχαρίστησι ἀπήντησε στὸν Μητροφάνη τὴν 23 Μαΐου 1637 ὅτι θὰ φροντίσῃ νὰ γίνουν δεκτοὶ οἱ δύο ἀνεψιοὶ του στὸ γνωστὸ Κολλέγιο².

Οἱ πληροφορίες αὐτὲς θέτουν, νομίζω κατὰ τρόπο σοβαρό, τὸ πρόβλημα τῆς στάσεως γενικὰ τοῦ Κριτόπουλου ἀπέναντι στὶς ἄλλες χριστιανικὲς Ἐκκλησίες σὲ ἐποχὴ ἐντονου φανατισμοῦ καὶ ὀξύνσεως τῶν παθῶν. Κι' αὐτὸ, γιατί στὸ πρόσωπο τοῦ Μητροφάνη συναντοῦμε τὴν ξεχωριστὴ καὶ ἐντυπωσιακὴ περίπτωσι τοῦ ὀρθόδοξου ἱερωμένου, ὁ ὁποῖος μορφώθηκε σὲ εὐρωπαϊκὲς χώρες μὴ καθολικὲς μὲ τὴ φροντίδα τοῦ πιὸ σφοδροῦ ἀντίπαλου τοῦ καθολικισμοῦ, τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως, καὶ ποὺ ὅταν ἐπιστρέφῃ στὴν πατρίδα του ἐνδιαφέρεται νὰ στείλῃ ἑλληνοπούλα γιὰ νὰ σπουδάσουν στὴν καρδιά τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, στὴ Ρώμη, καὶ Παιπικὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο. Πῶς μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐξηγήσῃ τὴν πλήρη αὐτὴ μεταστροφή τοῦ Μητροφάνη; Κατέληξε μὴπως στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ καθολικοὶ βρίσκονται πλησιέστερα πρὸς τὴν ὀρθοδοξίαν; Γι' αὐτὸ ἄραγε καὶ φέρθηκε μὲ ψυχρότητα πρὸς τοὺς παλαιοὺς φίλους του προτεστάντες, μὲ τοὺς ὁποίους δὲν ἀνταλλάσσει ἐπιστολὰς ἀπὸ τότε ποὺ θὰ ἐπιστρέψῃ στὴν πατρίδα του (βλ. σ. 102-103); Καὶ νὰ σκεφθῇ κανεὶς ὅτι ὁ Μητροφάνης ἀλληλογραφεῖ μὲ τὸν καρδινάλιο Barberini στὸ πρῶτο ἐξάμηνο τοῦ 1637, ἓνα χρόνο δηλ. πρὶν ἀπὸ τὸν τραγικὸ θάνατο τοῦ μεγάλου εὐεργέτη του Κ. Λουκάρεως, στὸ διάστημα ποὺ ὁ τελευταῖος αὐτὸς ἀγωνίζεται ἀπελπισμένα κατὰ τῶν καθολικῶν. Ἀπὸ τὰ 1637 ἐπομένως, ἂν ὅχι καὶ πιὸ πρὶν, ὁ Μητροφάνης εἶναι βέβαιος ὅτι ἀκολουθεῖ γραμμὴ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Λουκάρεως. Δὲν φαίνεται νὰ βλέπῃ σὰν τρομεροὺς

1. Βλ. Georg Hofmann S. J., 'Griechische Patriarchen und römische Päpste. Untersuchungen und Texte. III, Metrophanes Kritoopoulos, OC τ. XXXVI-2 (Octobri 1934), σ. 76-77, 82.

2. Βλ. τὰ ἔγγραφα στοῦ Hofmann, ἔ.α., σ. 80-81. Στὸν κατάλογο ὡστόσο τῶν μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου δὲν ἀναφέρεται κανένας ἀνεψιὸς τοῦ Μητροφάνη (αὐτόθι, σ. 77). Ἡ σχετικὴ ἀπόφραξι τῆς Προπαγάνδας ἐλήφθη στὴν ὑπ' ἀριθμ. 231 συνεδρία τῆς τὴν 11 Μαΐου 1637. Ὁ καρδινάλιος Barberini μάλιστα πρότεινε «velle unum ex dictis adolescentibus sustentare suis impensis, reliquo scuta sex menstrua decrevit pro illius alimentis, donec sua studia perficiat» (βλ. τὸ κείμενο στὸ Arch. Prop. Fide-Acta, τ. 12, 1636-1637, φ. 293v).

έχθρους τούς λατίνους. Δέν ξέρω λοιπόν αν ήταν τολμηρό νά σκεφθώ ότι ό Μητροφάνης ένσυνειδητα πράγματι, χωρίς ψυχολογικές πιέσεις, έθετε την ύπογραφη του στα πρακτικά της συνόδου της 24 Σεπτεμβρίου 1638, με την όποία αναθεματιζόταν ό Λούκαρις ως καλβινιστής. Ό βίαιος θάνατος του προστάτη του τόν συγκλόνισε αναμφισβήτητα, αλλά φαίνεται ότι μάλλον δέν συμφωνούσε με τις ιδέες του¹.

Η διάλεξη-μελέτη του κ. Άναστασίου, γραμμένη με σαφήνεια και μέθοδο, καθώς θίγει τα βασικά προβλήματα της ζωής και των πράξεων μιάς ήγετικής φυσιογνωμίας της πνευματικής Ιστορίας μας, μοδ έξασφάλισε τη δυνατότητα νά αναπτύξω τις παραπάνω σκέψεις. Πρέπει δέ νά αναγνωρισθί ότι μιά μελέτη χτυπά στον στόχο, όταν προσφέρει τις προϋποθέσεις γιά περαιτέρω έρευνα.

Η τρίτη κατά σειρά διάλεξη ανήκει στον έπ ιστημονικό συνεργάτη του IMXA κ. Ιωάννην Α. Παπαδριανόν. Ό τίτλος της είναι: «Ένας μεγάλος Μακεδόνας απόδημος: Εϋφρόνιος Ραφαήλ Παπαγιαννούσης-Πόποβιτς» (σ. 107-133). Η διάλεξη αυτή έκτυπώθηκε και σέ χωριστό τεύχος από τόν Σύνδεσμο Γραμμάτων και Τεχνών Νομού Κοζάνης (άρθρμ. δημοσιεύματος 9, Θεσσαλονίκη 1973). Τό περιεχόμενο της έγινε γνωστό και άξιολογήθηκε χάρη σέ κριτικές δικών μας και ξένων (βλ. π.χ. Μ.Υ. Stojanović στα «Balkanica» 4(1973), σ. 667, ή J. Tarnanides στο «Cyrillomethodianum» 2 (1972-73), σ. 203-204).

Με τη μελέτη αυτή, πού βασίζεται σέ πηγές έκδεδομένες και ανέκδοτες (προερχόμενες από τη Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης), στοιχειοθετείται και τεκμηριώνεται ή ζωή ενός δραστήριου διδασκάλου και λογίου, του Κοζανίτη Χαρίτωνος ή Χαρισίου Παπαγιαννούσης-Πόποβιτς (1772-1853), πού κατά περίεργο τρόπο θά αλλάξει τό βαπτιστικό του σέ Εϋφρόνιος Ραφαήλ². Πολύ σωστά ό συγγρ. άποσαφηνίζει άρχικά τούς λόγους πού προκάλεσαν τό μεταναστευτικό ρεύμα των Μακεδόνων πρós την Κεντρική Εϋρώπη και ιδίως πρós τις χώρες της Αυτοκρατορίας των Άψβούργων (σ. 109-110)³. Έτσι έξω από τη Μακεδονία επισημαίνουμε την εξέλιξη του Παπαγιαννούση, πατέρα, πού θά άναδειχθί σέ άξιο μητροπολίτη Βελιγραδίου (στά 1783), ως Διονύσιος, και σέ επίσκοπο Βούδας άργότερα (στά 1790), ενώ ό αυτοκράτορας της Αύστρίας Φραγκίσκος Β' θά άνακηρύξει πατέρα και γιό σέ ευγενείς (1797) άπονέμοντάς τους τόν γνωστό τίτλον von. Ό γιός, Εϋφρόνιος Ραφαήλ, συμπληρώνει τις σπουδές του στις ούγγρικές πόλεις Sopron, Késmárk και Sárospatak, καθώς και στη Βιέννη. Έπειτα θά προσφέρει τις πολύτιμες ύπηρεσίες του σάν δάσκαλος στα σχολεία των έλληνικών παροικιών της Πέστης, της Βιέννης, του Τέμεσβαρ και ιδιαίτερα του Σεμλίνου (Zemun). Ό συγγρ. παραθέτει ανέκδοτα ως σήμερα γραπτά δοκίμια μαθητών του Εϋφρονίου Ραφαήλ. Τα δοκίμια αυτά παρουσιάζουν ειδικό ένδιαφέρον και γιά την Ιστορία της Παιδαγωγικής και γιά τη μέθοδο της μεταφρασής ενός άρχαιου κειμένου στη νεοελληνική. Άς σημειωθί εξ άλλου ότι τα παραπάνω μαθητικά γραπτά συντάχτηκαν στο «τρίτο» Έλληνομουσείο του Σεμλίνου, ένδειξη ασφαλώς της ελληνικής έκπαιδευτικής παραδόσεως στην πόλη αυτή. Ποιά όμως ήταν τά (προηγούμενα); άλλα δύο scho-

1. Πρβλ. παρόμοια στάση και του Μελετίου Συρίγου άπέναντι στον θάνατο του ευεργέτη του (Κ. Λουκάρεως): Ζ α χ. Ν. Τ σ ι ρ π α ν λ ή, Μελέτιος Συρίγος (1586-1664), «Γρηγόριος ό Παλαμής», τ. 54 (1971), σ. 163.

2. Δέν γνωρίζω γιά ποιά αίτια άλλαξε τό δνομά του, άφού δέν άκολουθήσε τό έκκλησιαστικό στάδιο. Έτσι συνηθιζόταν την εποχή εκείνη, ή μήπως όφειλόταν σέ προσωπικούς λόγους (σέ ιδιορρημία) του Παπαγιαννούση; Ό βιογράφος του στο μέλλον θά προβληματισθί κάπως επάνω στο θέμα αυτό.

3. Τα άναφερόμενα έδώ συμπληρώνουν τά γραφόμενα στον ίδιο τόμο (σ. 13) από τόν κ. Ένεπεκίδη.

λεῖα καὶ ποιά ἡ τύχη τους; Εἶναι ἓνα θέμα πού ἀξίζει νά ἐρευνηθῇ σέ ὅλες του τίς διαστάσεις καὶ ἐλπίζουμε ὁ συγγρ. νά προχωρήσῃ στὴ διαπραγμάτευσή του¹. Ἀξίζει ἀκόμη νά τονισθῇ ἡ σημασία τοῦ ἀνέκδοτου λευκάματος τοῦ Εὐφρονίου Ραφαήλ πού βρήκε ὁ συγγρ. στὴ Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Κοζάνης. Ἀπὸ ἀποσπάσματα τοῦ περιεχομένου του πού δημοσιεύονται καταλαβαίνουμε κάπως τὸν εὐρὺ κύκλο τῶν γνωριμιῶν τοῦ Κοζανίτη λόγιου. Ἀνάμεσα στὰ σημειώματα πού περιλαμβάνει τὸ λεύκωμα αὐτὸ διακρίνουμε καὶ ἐκεῖνο πού ἔγραψε ὁ Γεώργιος Ἰωάννου Καραγιάν στίς 2 Ἰουλίου 1796 (σ. 130). Χαρακτηρίζει δὲ τὸν ἑαυτὸν του θεο τοῦ Εὐφρονίου. Πρόκειται βέβαια γιὰ τὸν ἀρχηγὸ τῆς περιφημῆς οἰκογένειας τῶν Καραγιάννηδων (βλ. λίγο πιὸ πάνω). Θὰ ἦταν, νομίζω, χρήσιμο νά μνημονευθῇ ἡ συγγένεια τῶν δύο οἰκογενειῶν καὶ νά ἐξακριβωθοῦν οἱ τυχόν ἀλληλεπιδράσεις τους. Τὸ ἴδιο ἐπίσης ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν Γεώργιο Χαρίση (σ. 131), θεο τοῦ Ραφαήλ, ἡ γιὰ τὸν Δημήτριο Πόποβιτς (ἀπλὴ συνωνυμία).

Τὸ ὕλικό πού ἔχει στὰ χέρια του ὁ κ. Παπαδριανὸς εἶναι ἀρκετὰ ἐνδιαφέρον, καὶ εὐχόμεθα, μὲ τὴ χρησιμοποίησιν καὶ ἄλλων ἀνεκδότων ἐγγράφων ἀπὸ γιουγκοσλαβικά ἰδιῶς ἀρχεῖα (ὅπως τῆς ἑλληνικῆς παροικίας τοῦ Σεμλίνου), νά μᾶς δώσῃ εὐχόμενος πνευματικὸς καρπούς, ἀπαραίτητους γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀπόδημου μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἡ τετάρτη καὶ τελευταία διάλεξι, πού συνοδεύεται ἀπὸ πλούσια βιβλιογραφία, ἔγινε ἀπὸ τὸν κ. Τάσο Ἀθ. Γριτσόπουλον δ.φ., καὶ ἔχει τίτλο «Γεώργιος Ζαβίρας, ὁ Σιατιστεὺς, θεράπων τοῦ λογίου Ἑρμοῦ καὶ τοῦ κερδίου» (σ. 135-184). Καὶ μὲ τὴν διάλεξιν αὐτὴν μεταφερόμαστε στὸ κλίμα τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰ., στὰ προβλήματα τῶν Δυτικομακεδόνων ἀποδήμων. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τὴν σπουδαιότερη ἴσως θέση κατέχει ὁ Σιατιστινὸς Γεώργιος Ζαβίρας (1744-1804), ὁ ὁποῖος ἔνωρις ἐγκαταστάθηκε στὴν Οὐγγαρία, ὅπου ἐπιδόθηκε στὸ ἐμπόριο, ἀλλὰ πιὸ πολὺ στὰ Γράμματα. Ὁ συγγρ. ἀναγνωρίζει ὅτι νέα πράγματα δὲν φέρνει στὴν ἐπιφάνεια γιὰ τὸν Μακεδόνα αὐτὸν λόγιον (σ. 137) καὶ βασίζεται ἀρκετὰ στὴν ἐργασία τοῦ Οὐγγρου καθηγητῆ καὶ φιλέλληνα Ἀνδρέα Horváth «Ἡ ζωὴ καὶ τὰ ἔργα τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα, Budapest 1937». Ἡ ὑπόμνησις ὥστόσο τῶν προβλημάτων τῶν σχετικῶν μὲ τὴν πνευματικὴν αὐτῆς φαινομενολογία, τὰ ὁποῖα ἀναμένουν τὴ λύσιν τους ἀπὸ τοὺς νέους Ἑλλήνες, ἰδιῶς, ἐρευνητῆς, ἀποτελεῖ καὶ ἐθνικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ χρέος. Τὰ σπουδαιότερα ἔργα τοῦ Ζαβίρα, ἂν ἐξαίρεσις κανεῖς τὴ «Νέα Ἑλλάδα», ἐναπόκεινται ἀνέκδοτα στὴ βιβλιοθήκῃ τῆς Βουδαπέστης. Μὲ τίς βιβλιογραφικὰς ὑποδείξεις τοῦ ἀρθροῦ αὐτοῦ τοῦ κ. Γριτσόπουλου μπορεῖ κανεῖς ἄνετα νὰ ξεκινήσῃ γιὰ νὰ φτάσῃ σὲ μιὰ ἐμπεριστατωμένη μελέτη πού θὰ ἀξιολογῇ καὶ θὰ ἀνθολογῇ ἀκόμη τίς ἀνέκδοτες πραγματεῖες τοῦ Ζαβίρα, οἱ ὁποῖες γράφτηκαν μὲ ἐπιστημονικὴ μέθοδο, ὥστε σήμερα νὰ κατέχουν πρωτεύουσα θέση μέσα στὸν Ἑλληνικὸ Διαφωτισμό.

ZAX. N. ΤΣΙΡΠΑΝΑΗΣ

Γεωργίου Ἰωάννου Ζαβίρα, Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θεάτρον. Ἀνατύπωσις Α' ἐκδόσεως. Ἐπιμέλεια-Εἰσαγωγή-Εὐρετήριο Τάσου Ἀθ. Γριτσόπουλου δ.φ., Ἀθῆναι 1972, 8ο, σελ. XLVIII + ο' + 609. (Ἐκδ. Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἐπιστημονικαὶ πραγματεῖαι. Σειρά φιλολογικὴ καὶ θεολογικὴ, ἀριθ. 11).

Ἄν θέλῃ νὰ τιμῇσιν κανεῖς τὴ μνήμην ἐνὸς λογίου, τότε πρέπει νὰ μελετήσῃ καὶ νὰ ἐκδώσῃ τὸ ἔργο πού μᾶς ἔφησε. Θὰ εἶναι ἡ πιὸ εἰλικρινὴς ἐκδήλωσις εὐγνωμοσύνης καὶ

1. Μὲ τὰ προσαγόμενα νέα στοιχεῖα διορθώνονται τὰ παλαιὰ σφάλματα τοῦ Τρύφ. Ε. Εὐαγγελίδου, Ἡ παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας, τ. 2, Ἀθῆναι 1936, σ. 440 σημ. 1. Ἔχει ὁμῶς καμιά σχέση ὁ Εὐφρόνιος μὲ τὸν Σωφρόνιο Πόποβικ, πού δίδαξε στὴν Πέστη, ὅπως ἀναφέρει ὁ Εὐαγγελίδης (αὐτόθι, σ. 405);